Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi | SBD | Anadolu University Journal of Social Sciences

"Anayasa Şikâyeti" Demokratik Siyasî Sistemin Pekiştiricisi Olabilir Mi?*

May the Constitutional Complaint Consolidate Democratic Quality of the Political System?

Yrd. Doç. Dr. Bülent Yücel

Öz

Giriş kısmında anayasa yargısı ile temsilî demokrasi arasındaki ilişkinin tartışıldığı bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Yazının ilk bölümünde, anayasa şikâyeti genel esasları itibarıyla incelenmiş olup, ikinci bölümde Almanya ve İspanya uygulamalarında anayasa şikâyeti kurumu işlenmiştir. Yeni demokrasilerde anayasa yargısının ve anayasa şikâyetinin rolünün ele alındığı üçüncü bölümü Türkiye denemesinin hukukî alt yapısına yönelik çözümleme izlemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Anayasa Şikâyeti, Demokratik Siyasî Sistem, Anayasa Yargısı, Hukuk Devleti*

Abstract

This study comprises of four sections including the introduction where the relationship between the constitutional review and representative democracy is handled. In the first section, we aim to present a general outline of the concept of constitutional complaint and in the second, the examples of constitutional complaint in Germany and Spain is examined. The third chapter, the constitutional review and constitutional complaint is studied which will then be followed by the legal framework of Turkish experience in the field.

Keywords: *Constitutional Complaint, Democratic Political System, Judicial Review, State of Law*

Giriş

Anayasa yargısının varlık koşulları içinde işletilmekte olan anayasa şikâyeti[1] mekanizması ile siyaset kurumu arasında neden – sonuç ilişkisine dayanan bir bağ bulunmaktadır. Bu bağlantının anlamlandırılabilmesi, anayasa yargısının ve bu denetim sistemini hayata geçiren yollardan biri olarak Anayasa Mahkemeleri'nin siyasî ve hukukî işlevinin tartışılmasını gerektirmektedir. Anayasa Mahkemeleri'nin teknik hukuk anlamında bir uygunluk denetimi aracı olmasının ötesinde kurucu iktidarın kuruluş iradesini de gözeten bir yargısal denetim yaptığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu politik "davranış zorunluluğu" ister istemez mahkemeyi diğer yargı makamlarından ayıran bir konuma taşımakta ve onu siyasî sistemin kurumsal yapılarından[2] birine dönüş-

Yrd. Doç. Dr. Bülent Yücel, Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, **byucel@anadolu.edu.tr**

* Bu makale AÜSBD hakem değerlendirme sürecinden geçmiştir.

1 Anayasa şikâyeti ile bireysel başvuru terimleri arasında kapsam farklılığı söz konusudur. Buna göre her anayasa şikâyeti bir bireysel başvuru iken; tam tersini söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla bazı bireysel başvurular sadece bir normun iptali için yapılmakta ve bu da bizim sistemimizdeki somut norm denetimine büyük ölçüde benzemektedir (Sağlam, 2012, s. 420). 2010 yılında 5982 Sayılı Kanun'la gerçekleştirilen anayasa değişikliğinin getirdiği bireysel başvuru kurumunun - ilgili pozitif düzenlemeler incelendiğinde - aslında kapsamı daraltılmış bir anayasa şikâyeti olduğu görülecektir

2 Bakır Çağlar, Anayasa Mahkemesi'nin bu siyasî kurgu içindeki pozisyonuna açıklama getirirken, M. Eduardo Garcia De Enterria'ya atfen yazarın konuya ilişkin formülasyonunun altını çizmektedir. Buna göre, Anayasa Mahkemeleri, siyasî uyuşmazlıkları hukukî yöntemle sonuçlandıran/çözen organlardır. Bu işlevi yerine getiren mahkemelerin siyasî sistemin kurumsal bütünlüğü içerisinde yerini alması kaçınılmazdır. Aksini kabul, onların toplumsal bir dayanaktan yoksun bir faaliyet yürüttükleri izlenimini doğuracaktır (Çağlar, 1986, s. 187). Siyasetin hukukileşmesinin bir ifadesi olan anayasalar ve onun yargısal garantörü biçiminde oluşturulan Anayasa Mahkemeleri, siyasetçiler ve yönetici kadrolar üzerinde yargının sınırlayıcı etkinliğini arttırmışlardır. Bu sonuç, demokratik sistem içinde hukuk devletinin gelişimi bakımından anayasa yargısını, siyasî ve hukukî düzenin kurumsal bir parçası hâline getirmiştir (Erdoğan, 2005, s. 1-2).

türmektedir. Bu yüzden Anayasa Mahkemeleri'nin faaliyetlerini tümüyle siyasetten kopuk algılamak, anayasa şikâyeti aracının siyasî sistemle olan ilişkisini anlamayı zorlaştıracaktır.

Anayasa yargısı, temsilî demokrasinin bütün kurum ve kavramlarıyla olgunlaşmaya başladığı bir dönemin doğal uzantısı olarak ortaya çıkmış ve zaman içinde siyasetin demokratikleşmesi sürecinin bir boyutu hâline gelmiştir. Bu niteliği, anayasa yargısının ciddî bir tartışma konusu olmasına da yol açmıştır. Öyle ki, siyasî sistemlerin "edilgen" aktörü konumundaki yargı organları arasında Anayasa Mahkemeleri'nin ürettiği kararlardan bazıları kritik bir öneme sahip olabilmektedir. Bu kararların doğurdukları sonuçlar ve bunların sosyo-politik yansımaları çoğu zaman doğrudan olmasa bile sistemin işleyişinde yönlendirici bir etkiye sahiptir. Bunun tipik örneklerini Türk anayasa yargısı pratiği[3] içinde görmek mümkündür. Bu örnekler incelendiğinde öğretinin üzerinde çok durduğu ve tartıştığı meşruluk sorunu ile karşılaşılmaktadır. Anayasa Mahkemeleri'nin zaman zaman kendisini sınırlayan bir tutum (judicial self-restraint) takındığı ve politik sorun gerekçesiyle bakmaktan özenle kaçındığı davalar görülürken; bazen de daha müdahaleci (judicial activism) bir tutumla önüne gelen meseleler hakkında yetkilerini zorlayan ve/veya siyasî sonuçlar doğuran kararlar vermesi söz konusu olabilmektedir.

Günümüzde anayasa yargısına yönelik bütün karar eleştirilerine ve meşruluk tartışmalarına rağmen başta yasama işlemleri olmak üzere çeşitli devlet işlemlerinin anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi değişmeyen bir gerçeklik olarak yaygınlaşmakta ve derinleşen bir nitelik kazanmaktadır. Hukuk devleti olgusunun kökleşmesinde önemli bir aşamayı ifade eden anayasa yargısı aynı zamanda insan hakları mücadelesinin somut kazanımlarını güçlendirme araçlarından biri olarak da işlev görmektedir. Bu birbirini tamamlayan ve siyasî sistemin demokratikleşmesiyle de çok yakından ilintili bulunan kavramsal örgünün bir diğer ucunda ister istemez Anayasa Mahkemeleri'nin faaliyeti büyük önem kazanmaktadır. Öyle ki mahkemelerin, verecekleri kararlarla tartışmalı hâle gelmeleri söz konusu olduğu gibi sahip oldukları yetki ve tesir gücüyle demokratik anayasal düzeni güçlendiren, ayakta tutan ve gelişmesinin önünü açabilen bir niteliğe de bürünebilmeleri mümkündür.

Anayasa yargısının siyasî sistemin bir parçası görülerek belirleyici bir kurumsal aktör kabul edilmesi hâlinde öne çıkan bir diğer tartışma konusu mahkemeyi/mahkemeleri harekete geçiren başvuru yöntemleridir.[4] Bireysel başvuru ya da anayasa şikâyeti olarak adlandırılan ve anayasa yargısının bulunduğu ülkelerde yaygınlaşmaya başlayan bu yöntem aynı zamanda mahkemenin etkinlik alanının da genişlemesine ve derinleşmesine yol açmaktadır. Çünkü anayasa şikâyetine başvuranının doğrudan "bireyler" olması, herhangi bir norm incelemesinden öte, hak ve özgürlüklerin ihlâline yönelen devlet işlemlerinin yargısal denetime tâbi kılınmasıyla hukuk devletini ve bu denetim yoluyla demokratik siyasî kurguya güveni sağlamlaştıran bir etki yaratmaktadır.

Anayasa Yargısının Genel Mantığı İçinde Bireysel Başvuru

Hukuk devletinin gelişim sürecinde ulaşılan son aşama olarak nitelendirilen anayasa yargısı, Fransız Devrimi'nin ürettiği bölünmez, devredilmez, yanılmaz ve sınırlandırılamaz olan genel irade anlayışının etkisini güçlü biçimde hissettirdiği yasama organlarının yaptıkları işlemlerle kişi hak ve özgürlüklerini ihlâl edebileceği olasılığına karşı kurgulanmış bir mekanizmadır. Yazılı ve sert anayasa uygulamasının, anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkesinin ve siyasî denetim araçlarının bir arada sistem içindeki varlığı bile "hak ve özgürlükleri" yasama organına karşı yeterli korumayı sağlayamamıştır. Siyasî iktidarın şekillendiği bir mekân olan yasama organının anayasaya aykırı işlemler yapmak suretiyle bu koruma kalkanını/şemsiyesini delmesi tarihî örnekler içinde kendisini göstermiştir. ABD pratiğini ifade

3 2007 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçim bunalımının bir parçası hâline gelen Anayasa Mahkemesi'nin toplanma yetersayısına ilişkin "367" kararı, bu örneklerden birini oluşturmaktadır. Konuya ilişkin olarak bkz. (Ece Göztepe,"2007 Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinin Hukuki Bir Değerlendirmesi, Sevilmeyen Anayasayı Kim Korumak İster," BirikimSayı 218: 69-84, (Haziran, 2007); Kararın ayrıntılı bir çözümlemesi için ayrıca bkz. (Sami Selçuk, 2007'nin Hukuk Olayı Anayasa Mahkemesi'nin 367 Kararı, (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008).

4 Soyut ve/veya somut norm denetimleriyle gerçekleştirilen anayasaya uygunluğun saptanması faaliyetinin etki alanı bu başvuru yollarının kendine özgü koşulları dolayısıyla sınırlı kalabilmektedir. Sadece norm denetimine yönelik bu yöntemlerin belli kişiler tarafından ve süreler içinde kullanılabilecek olması, mevcut sınırlılığın ana nedenini oluşturmaktadır.

eden Marbury v. Madison davasını[5] bir kenara koyduğumuzda bu mekanizma, 20. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Kıta Avrupası'nda yaygınlaşmıştır (Özbudun, 2010, s. 393 – 395).

Bu tarihî akışın hareket mecrasının belli kavramlar çerçevesinde gerçekleştiğini görmekteyiz. Siyasî iktidarın sınırlandırılmasına yönelik olarak şekillenen 18. yüzyıl anayasacılık hareketlerinin öne çıkan ilkesi kuvvetler ayrılığı olmuş ve vücuda gelen modern devlet, bu ilke temelinde kurgulanmaya başlamıştır. Ancak bunun yetersizliği karşısında daha somut ve erkler ayrılığını da hukukîleştirmeye dönük bir adım olarak "yazılı ve katı" anayasaların hazırlanmaya başladığını görüyoruz. Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkesinin kabul edilmesine karşın yasama organlarının yaptıkları işlemlerle anayasaya aykırı hareket ettikleri de bir gerçeklik olarak ortaya çıkmıştır. Bireylerin siyasî iktidar karşısında korunmaya duydukları gereksinimin sonucu olan bütün bu ilke ve kurumların bir anlam ifade edebilmesi için geliştirilen ve gittikçe yaygınlaşan anayasa yargısı içinde bireysel başvurunun yeri her geçen gün önem kazanmaktadır.

Anayasa yargısı - hukuk devleti - demokratikleşme arasında kurmaya çalıştığımız bu bağıntı içerisinde, anayasa şikâyetinin işletilmesi yoluyla ülkeler egemenlik sahaları içinde küçük çapta birer insan hakları mahkemesi prototipleri geliştirmiş olacaklardır. Anayasa Mahkemeleri eliyle yürütülecek bu faaliyet, hukuk devletinin kurumsallaşması ve demokratik siyasî sistemin kökleşmesi bakımından anayasal düzene büyük katkı sunacaktır.

Anayasaya uygunluk denetiminden farklı bir yöntem olarak geliştirilen anayasa şikâyetinin gerçek ve gerçek olmayan[6] iki uygulanma biçimi arasında bir ayrım koymak konunun ele alınışı bakımından yaşamsaldır. Bu tespit hem kurumun anlam ve kapsamını hem de demokratik sistemle hangi oranda bir ilgisi olduğunun belirlenmesini bize gösterecektir.

Avrupa'nın Yerleşik Uygulamaları: Almanya ve İspanya Örnekleri

Yasama ve idare makamlarının karar alma süreçlerini etkilemek suretiyle gerçekleştirilen siyasî katılımın bir diğer boyutunun yargı kanalıyla gerçekleştirilmesini ifade eden anayasa şikâyeti kurumu, bu niteliği itibarıyla siyasî bir işlevi de yerine getirmektedir. Öyle ki, kamu gücünün hukuka uygun işlem ve karar üretip, bunları amaçlarıyla örtüşen biçimde uygulayıp uygulamadığının yargısal denetimine olanak tanıyan "şikâyet" kurumu, bu yolla demokratik katılımın bir kanalı olarak kullanılmaya çalışılmaktadır (Göztepe, 1998, s. 16).

Anayasa şikâyeti kurumunun filizlendiği ve zaman içinde kurumsallaşarak başka ülke hukuk sistemlerine benzer biçimde örnek olduğu yerleşik uygula-

5 Amerikan Yüksek Mahkemesi'nin kanunların anayasaya uygunluk denetimi yapması konusunda, bazı yargıçların ABD Anayasası'nın 3. ve 6. maddelerini dayanak gösterme çabalarına karşın, anayasada bu denetimin yapılabilmesine yönelik açık bir hüküm mevcut değildir. Bu denetim, hukukun genel ilkeleri çerçevesinde geliştirilen bir mantık üzerine hayata geçirilmiştir (Sevinç, 1996, s. 394-395). Marshall'ın kararı ikili bir önermeye sahiptir. Buna göre, anayasa ya olağan kanunlardan farklı olarak değiştirilmesi daha güç ve üstün bir kanundur; ya da yasama organının istediği zaman ve kolaylıkta değiştirebildiği olağan kanunlarla aynı konumda bulunan bir kanundur. Bu önermelerden ilkinin geçerli olması halinde, yasama organının anayasaya aykırı işlemleri kanun sıfatını kazanamayacaktır. İkinci önermenin esas alınması durumunda ise iktidarı sınırlandırma amacıyla kabul edilen yazılı anayasalar, kendilerinden beklenen işlevi gerçekleştiremeyen bir girişim olarak kalacaklardır (Feyzioğlu, 1951, s. 169).

6 Kamu gücünün yaptığı bir işlemle bireyin/bireylerin temel hakkını ihlal etmesi üzerine, işlem mağduru kişilerin bu mağduriyetin giderilmesine yönelik olarak, genelde iç hukuk yollarını tüketme koşulunu gerçekleştirdikten sonra, Anayasa Mahkemesi'ne doğrudan başvurmalarını ifade eden gerçek anlamdaki anayasa şikâyetinin tipik örneklerini Almanya, İspanya örnekleri oluşturmaktadır. Bu ülkelere son dönemde, Hırvatistan ile Makedonya (1991), Çek Cumhuriyeti (1993) ve Slovenya (1994)'te yürürlüğe soktukları yeni anayasalarla katılmışlardır. Gerçek olmayan anayasa şikâyeti uygulaması ise, yine iç hukuktaki denetim yollarının tüketilmesi üzerine başvurulan bir yöntem olup, özünde temel hakkı ihlal eden devlet işlemine değil de bu işlemlerin yapılmasına hukukî dayanak oluşturan kuralın iptal edilmesine yöneliktir. Macaristan (1990) ve Polonya (1997) bunun uygulandığı ülkeler olarak gözlenmektedir (Sağlam, 2012, s. 421- 422). Gerçek anlamda anayasa şikâyeti olarak nitelendirilemeyen ve daha çok "actio popularis"(=bireysel başvuru) biçiminde bir kanunî düzenlemenin Anayasa Mahkemesi'nin önüne getirilebildiği Macaristan ve Rusya uygulamalarında başvurucunun diğer hukuk yollarını tüketmesi koşulu aranmamaktadır (Bodnar, 2011, s.117).

maları Almanya[7] ve İspanya[8] olarak gösterilmektedir. Almanya için anayasa şikâyeti; İspanya içinse amparo başvuru olarak adlandırılan bu kurumun tarihî kökenleri çok daha eski olmakla birlikte anayasallaşmaları ancak geçen yüzyıl içinde söz konusu olabilmiştir. Daha önce yürürlükteki kurucu metinlerde yer alan birtakım kurum ve ilkeleri ihmal ettiğimizde, bu mekanizma önce Almanya'da 1969 yılında anayasada yapılan değişiklikle[9], ardından da 1978 İspanyol Anayasası'yla İspanya'da anayasallaştırılmıştır.

Norm denetimi dışında anayasal şikâyetleri karara bağlama yetkisine de sahip olan Alman Federal Anayasa Mahkemesi'nin anayasa yargısı uygulamasında kendi ülkesinde özel bir konuma[10] sahip bulunduğu görülmektedir. Mahkeme kurulduğundan bu yana verdiği kararlarla demokratikleşme sürecinin önemli bir örneği olarak görüldüğü gibi, aynı zamanda Alman Anayasası'nın da gerçek anlamda bir bekçisi olarak görülmüş ve halk nezdinde ciddî bir itibara mazhar olmuştur. Ancak mahkemenin başarısının arkasında yatan en önemli etmenlerden birinin anayasal şikâyet mekanizmasının başarıyla işletilmesi yatmaktadır. Böylece Alman yurttaşlarının mahkemeye rahatlıkla başvurmasının önü açılmış ve temel haklara ilişkin olarak sahip olduğu geniş yetkiler sayesinde âdeta bir yurttaş mahkemesine dönüşmüştür. Bu sonuç Federal Yüksek Mahkeme'nin ülke demokrasisinin pekiştirilmesinde büyük rol oynamıştır (Görisch, 2005, s. 190-191, 193-194).

Federal Alman Anayasa Mahkemesi'nin kararlarında işlediği üzere anayasa şikâyeti yolunun temel işlevi anayasa ile güvence altına alınmış olan bireysel nitelikli temel hakların korunması ve yaşama geçirilmesidir. Böylece Alman devlet organlarından kaynaklanan ve her türlü temel hakka yönelen ihlalin yargı organına taşınması mümkün olabilecektir. Bu olanağın yaratılması, hukuk devletinin temelinde yatan yargı güvencesinin güçlendirilmesi anlamına gelmektedir. Ancak bu yöntemin, dar anlamda işlevi bu olmakla birlikte aynı zamanda objektif anlamda anayasa hukukunun korunması, yorumlanması ve geliştirmesi bakımından da dinamik bir işlevi bulunmaktadır. Ayrıca demokratik sistemin işletilişi açısından bireyleri harekete geçiren ve onları etkin bir siyasî katılım öznesine dönüştüren niteliği vardır. Bu son işlev özellikle kişileri demokratik düzenin bir parçası ve savunucusu olarak devletin karşısına çıkabilme bilincine sahip kılmaktadır. Ayrıca Anayasa Mahkemesi kararlarının bağlayıcılığı ve otoritesinin etkisiyle anayasa şikâyeti, devlet kurumlarını da eğiten önleyici bir etkiyi de yaratmaktadır. Bu işlevleri itibarıyla demokratik bir hukuk devleti olan Federal Almanya Cumhuriyeti bakımından sistemin temel unsurlarından birine dönüşen anayasa şikâyeti usûlü, diğer anayasaya uygunluk denetimlerine nazaran halkın anayasal değerleri sahiplenmesine daha çok katkı yapmıştır. Bu katkının doğal sonucu, Anayasa Mahkemesi sadece anayasanın değil, aynı zamanda temel hakların bir koruyucusu olarak görülmüştür.[11]

7 Anayasa şikâyeti kurumunun 1951 yılında Alman pozitif hukukuna dâhil olmadan evvel 1919 ve 1946 yıllı Bavyera Anayasaları ile yine 1946 Hessen Anayasası'nda düzenlendiği görülmektedir. Federal seviyeye ulaşmamış bu düzenleme ve uygulamaların tüm devlet çapında uygulanmamış olması teknik anlamda anayasa şikâyetinin gerçekleştirilmediği biçiminde kabul edilmiştir (Kılınç, 2011, s. 90).Şurası bir gerçekliktir ki, Alman uygulamasının tarihî kökenleri İmparatorluk dönemine kadar uzanmaktadır. 1818 Bavyera Anayasası'nda siyasî nitelikli olarak öngörülen anayasa şikâyeti, yurttaşın anayasal haklarından birinin ihlali durumunda yasama meclislerinden birine başvurmasına ve sonuç olarak başvurunun krala götürülmesine dayanmaktaydı. Dilekçe hakkına benzetilen bu yolun, yalnızca idari işlemlere karşı ve başka kanun yolu bulunmaması halinde kullanılabilmesi söz konusuydu (Göztepe, 1998, s. 26).

8 1978 Anayasası'na gelinceye kadarki süreçte İspanya özelinde bireysel başvurunun tarihî kökenleri Aragón Hanedanlığına dayanmaktadır. Dönem İspanyası'nda, "Yüksek Adalet Divanı" bazı kişisel hakların krala karşı korunmasında önemli bir işlev görmüştür. Ancak bu koruma sistemi 1592 yılında kaldırılmış olup, benzer bir yapının oluşturulması için II. Cumhuriyet döneminde kabul edilen 1931 Anayasası'nın yürürlüğe girmesine kadar beklenmiştir. Bu anayasayla kurulan "Anayasal Güvenceler Mahkemesi" aynı işlevi yerine getirmekle yetkilendirilmiş olmakla birlikte, iç savaş ve ertesinde Franco'nun iktidara gelişi 1931 Anayasası'nın uygulanmasını engellemiştir. Franco iktidarında kanunlara aykırılık başvurusu biçiminde bir yol oluşturulsa da bu hak ve özgürlüklere yönelen ihlallere karşı yeterli ve etkili bir koruma sağlamamıştır (Arnwine, 2003, s. 249 – 250).

9 Almanya uygulamasında anayasa şikâyeti kurumu 1949 Anayasası'yla düzenlenmemiştir. Öncelikle Federal Anayasa Mahkemesi Hakkındaki Kanunda öngörülen mekanizma, zaman içinde gösterilen başarılı uygulama ve sonuçlar üzerine 1969 yılı itibarıyla bir anayasa hükmü haline getirilmiştir (Mellinghof, 2009, s. 31).

10 Federal Almanya'nın 1945 sonrası yeniden inşa sürecinde kurulan Anayasa Mahkemesi'nin çok merkezî bir yapıda ve güçlü yetkilerle oluşturulması onu sistemin belirleyici kurumu hâline getirmiştir. Özellikle partilerin ve yasama organının itibar kaybettiği bu dönemde Mahkeme diğer bütün kurumların çok üstünde bir itibara sahip olmuştur. Biraz da bunun etkisiyle Alman Anayasa Mahkemesi 1951 yılına kadar başta sosyal, finansal ve hukukî politikalar olmak üzere yasama sürecine ciddî ölçüde müdahale edebilmiştir. Mahkemenin kararlarını, özellikle aşırıya kaçan yorumlar sonucundaki yargısal aktivizm ölçüsünde "Karslruhe astrolojisi" olarak ironik biçimde eleştiren Beyme, 1990'lar itibarıyla Federal Almanya Anayasa Mahkemesi'nin daha sağduyulu kararlar verdiğine işaret etmektedir. Aksi hâlde, yazar, mahkemenin yargısal sınırlılık ilkesine riayet etmemesi durumunda kendi meşruiyetine zarar vereceğini vurgulamaktadır (Beyme, 2005, s. 86-87,97,99,113).

11 Federal Anayasa Mahkemesi "kürtaj", "vicdani red", "nüfus sayımı", "kamu okullarında türban takılması", "yükseköğretime giriş sistemi, "sigara yasağı", "Avrupa Birliği tutuklama emri"","nükleer enerji", "işçilerin yönetime katılması", "asgari geçim standardı ya da "eşcinsel evlilik" gibi toplumsal siyasete ilişkin çeşitli kritik kararlar vermiştir. Böylece yurttaşların sisteme teması/katılımı bakımından dikkat çekici bir işlevi yerine getirmiştir (Mellinghof, 2009, s. 32-33, 44).

Kıta Avrupası'ndaki diğer yerleşik uygulama İspanya'da görülmektedir. Franco sonrasındaki demokratikleşme sürecinin bir parçası olarak yeni anayasal düzende kendisine yer bulan amparo başvurusu[12] istikrar kazanmış bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

İspanya'nın uygulamakta olduğu amparo başvurusunun Güney Amerika[13] örneklerinden ziyade Alman anayasa şikâyeti kurumuna yakın olduğunu ve ona içerik olarak benzediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla İspanya uygulaması da bir temel hak ve özgürlüğün kamu gücünü kullanan birimlerce ihlal edilmesi/zedelenmesi üzerine söz konusu hak ve özgürlüğün korunması ya da yeniden tesis edilmesi için öngörülen bir mekanizmadır. Keza, amparo başvurusu için de olağan kanun yollarının tüketilmesi bir ön şarttır ve Anayasa Mahkemesi'ne yapılan bu başvuru aslında istisnaî bir özellik taşımaktadır. Amparo başvurusu kapsam olarak sınırlı bir konu alanı için söz konusu olup yürürlükteki anayasanın birinci kısmının 14 ila 30. maddelerinde yer alan temel hak ve özgürlükler için öngörülmüştür.[14]

İstisnaî ve olağandışı bir yargı yolu olarak nitelendirilen amparo başvurusu, Anayasa Mahkemesi'nin ikincil ve nihaî bir yetkisini ifade etmektedir. Kelsen'ci bir mantıkla oluşturulan İspanya anayasa yargısı ve mahkemesine başvurulabilmesi için öncelikle iç hukuk yollarının tüketilmesi şarttır. Başvurucunun bu şartı yerine getirdikten sonra Anayasa Mahkemesi'ne gelmesi aslında bir "ultima ratio"/son çare olup, olağan mahkemelerin koruma işlevine ek olarak öngörülmüştür. Amparo mekanizmasının bu biçimde düzenlemesinin temelinde yatan esas neden, anayasanın üstünlüğü prensibinin yasama organının dışında yargı ve yürütme erklerine karşı ve özellikle temel hak ve özgürlükler bakımından güvence altına alınmasıdır. Anayasada merkezî bir öneme sahip olan hak ve özgürlükler için düşünülen bu koruma mekanizmasıyla, hem temel hakların içeriğinin belirlenmesi hem de genel mahkemelerin bireysel haklar alanında anayasal ilke ve değerlerle uyumlu kararlar verebilmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yolla Anayasa Mahkemesi yargı ve yürütme erkleri üzerinde etkin bir denetim imkânına kavuşarak, kamusal ve siyasal yaşamın anayasallaştırılmasında önemli rol oynamıştır. Amparo'nun yarattığı bu sonuç, İspanya'yı, Avrupa'da temel hak ve özgürlüklerinin korunmasına ilişkin uygulamalar bakımından dikkat çeken bir örnek hâline getirmiştir. Anayasa'nın 53/1 maddesinde sayılan söz konusu temel hak ve özgürlüklerin, Anayasa Mahkemesi'nce demokratik ve sosyal hukuk devleti niteliğiyle uyumlu biçimde yorumlama gayreti, kurumun sistem içindeki belirleyici etkisini de bize göstermektedir.[15]

12 Amparo başvurusu Meksika kökenli bir kurum olup, bir kişiyi ya da şeyi koruyup, himaye etmek, desteklemek ve savunmak anlamına gelmektedir. İlk kez 1841 yılında Meksika'nın Yucatan eyaletinde hayata geçirilen amparo başvurusu çok kısa bir süre sonra 1847 yılında tüm Meksika'da geçerli olacak biçimde kabul görmüş ve hukuk sisteminin bir parçası hâline getirilmiştir (Pimentel, 2009, s. 164).

13 Brezilya, Arjantin, Costa Rica, Peru, Ekvador, Panama, Venezüela, Paraguay ülke anayasalarında öngörülen amparo başvurusu İspanya ve Almanya uygulamalarından farklı bir içeriğe sahiptir. Öyle ki Avrupa'daki örneklerin aksine, bu ülkelerin anayasalarında düzenlenen bütün haklar için amparo başvurusu yapılabilmektedir. Bir diğer farklılık denetim sürecinde kendisini göstermektedir. Öyle ki, Güney Amerika ülkelerinin çoğunda amparo başvurularına alt derece mahkemeleri bakmakta, yüksek mahkeme ya da Anayasa Mahkemesi alt derece mahkemelerinin kararlarını gözden geçirmekle yetkilendirilmiş durumdadır (Arnwine, 2011, s. 99).

14 İspanyol Anayasa Mahkemesi'nin bu kapsamı genişletme eğilimine karşın, "özel mülkiyet ve miras hakkı", "vakıf kurma hakkı", "çalışma hakkı ve özgürlüğü", "toplu iş görüşmesi yapma hakkı", "girişim özgürlüğü", ve anayasanın birinci kısmının üçüncü bölümündeki sosyal ve ekonomik siyasete ilişkin ilkeler amparo başvurusunun koruma kalkanının dışında bırakılmıştır (Arnwine, 2011, s. 99-101). Bu çerçevede amparo başvurusunun İspanyol Anayasası'nın öngördüğü bütün hak ve özgürlükler için bir koruma sağlamadığı ortadadır. Sadece Anayasa'nın 53/II maddesinde belirtilen ve aralarında eşitlik, yaşama hakkı, maddi ve manevi varlığın bütünlüğü, kişi güvenliği, işkence ve kötü muamele yasağı, özel hayatın gizliliği, bilim ve sanat özgürlüğü, ifade özgürlüğü gibi hak ve özgürlükler için genel mahkemelerin koruma işlevine ek olarak amparo başvurusu kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Baamonde, 2009, s. 101).

15 İspanyol yargı sistemi içinde Anayasa Mahkemesi'nin ve olağan yargı yerlerinin yaptıkları anayasaya uygunluk yorumu birbirini tamamlayan bir özellik göstermektedir. Öyle ki, İspanyol mahkemeleri temel hak ve özgürlüklerin birer güvencesi olarak, anayasaya uygunluk yorumu yapmak suretiyle bir anlamda anayasayı hayata geçirmektedirler. Anayasa Mahkemesi'nin yaptığı anayasaya uygunluk yorumu ise nihaî bir nitelik taşımaktadır (Baamonde, 2009, s. 104-105).

Orta ve Doğu Avrupa'nın Dönüşümü: Visegrad Üçlüsünün[16] Dinamizmi

Varşova Paktı'nın çözülüşünün hemen ardından, devrimsel nitelikte bir siyasî sistem değişikliğine giden Orta ve Doğu Avrupa devletlerinin demokratikleşme çabası içinde anayasa yargısının ve özellikle Anayasa Mahkemelerinin kurumsal rolü çok büyük olmuştur. Bu çerçevede hukuk devleti anlayışının kurulması, insan haklarının korunması ve demokratik siyasî yapıların oluşturularak kurumsallaşması için Anayasa Mahkemeleri öncü kuvvet olarak kullanılmışlardır.

Doğu Avrupa demokratikleşme sürecinin ve kurulan yeni siyasî sistemin zamanla pekiştirilmesinde kullanılan araçlardan biri olan "hukuk" bu gelişmeler açısından işlevsel bir rol oynamıştır. Hukukun bu belirleyiciliği içinde yargı erkinin ve onun özelinde de Anayasa Mahkemelerinin üstlendikleri ya da onlara yüklenen kritik görev, liberal hukuk devleti demokrasisinin kurulmasında ön planda yer almaktır. Bu çerçevede Anayasa Mahkemeleri geçiş döneminin sorunsuz biçimde atlatılarak yeni siyasî yapıların kurumsallaşması yönünde çaba sarf etmişlerdir (Prochazka, 2005, s. 310 – 311).

Anayasa Mahkemeleri, bu ülkelerde, yeni sistemin yerleşik bir hâle gelmesinde düşünülen ve yeni kurumlar oluşturma dalgasının bir ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Bu özelliği dolayısıyla, eski sistemin güvensiz yargı makamlarının aksine Anayasa Mahkemeleri, halk nezdinde muazzam bir meşruluğa sahip olmuşlardır. Almanya modeli bir anayasa yargısı ve şikâyeti kurumuna sahip olan post komünist ülkeler açısından Anayasa Mahkemeleri, hakların ve özgürlüklerin korunması noktasında yaşamsal bir yere sahiptir. Özellikle daha farklı koruma seçeneklerinin/mekanizmaların geliştirilmemiş olması bu Anayasa Mahkemelerinin konumunu önemli hâle getirmektedir. Hakların korunması gerekçesi anayasa yargısının ve mahkemelerinin bu ülkelerdeki denetim işlevinin meşrulaştırılmasındaki en önemli argüman olarak varlığını sürdürmektedir. Bu sayede azınlıkta kalanların çoğunluk karşısında korunması, demokratik yöntemlerle seçilen devlet organlarının işleyişlerine karışma/müdahale etme hususunda kabul edilebilir bir siyasî ve hukukî zemin yaratılmış olmaktadır. Anayasa Mahkemeleri, anayasa şikâyeti, somut ve soyut norm denetimi dışında ilk derece ve yüksek mahkemelerin görev alanına giren olaylara ilişkin denetim yapmasıyla ve/veya "yasaların anayasaya uygun yorumu" biçiminde özetlenebilecek bir yetkiyi içtihadî olarak oluşturmalarıyla oldukça müdahaleci bir konuma gelmişlerdir. İlk hâlde başka mahkemelerin görev alanına giren Anayasa Mahkemesi; ikinci hâlde belli bir anayasaya uygunluk yorumunu olağan mahkemelere uygulamak konusunda talimat vermektedir.[17]

Türkiye Denemesi ve Beklentiler Üzerine Bir Not Çalışması

12 / 09 / 2010 tarihinde yapılan halkoylaması sonucunda yürürlüğe giren 5982 SK'nin 18. maddesi ile yapılan anayasa değişikliği 1982 anayasal düzeni içine "bireysel başvuru" kurumunu sokmuştur. Ancak Türk Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvuruları kabul etmesi hemen mümkün olmamış ve 6216 SK'nin 76. maddesi gereğince, bireysel başvuruya ilişkin olarak, aynı kanunun 45 – 51. maddelerinin yürürlüğe girişi 23 / 9 / 2012 tarihine ertelenmiştir. Dolayısıyla Türkiye bakımından bir "deneyimden" çok "deneyle" karşı karşıya olunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kurumun bu kadar genç olması, belli uygulama alışkanlıklarının, benzer kararlar sonucunda meydana gelen müstakar içtihatların ve bir yargısal yaklaşımın oluşumuna henüz imkân tanımamaktadır.

Türkiye uygulamasını, 5982 SK'nin değişikliğe uğrattığı Anayasanın 148. maddesi, 6216 SK'nin 45. - 51. maddeleri ışığında hukuken değerlendirmek mümkün olabilecektir. Bu pozitif hükümler yoluyla bireysel başvuru adıyla anayasa yargısı sistemimize sokulan anayasa şikâyeti kurumunun kendisinden beklenen etkiyi gösterip gösteremeyeceğinin normatif çözümlemesi yapılabilecektir. Böylece demokratik sistemlerin yapılandırılmasında önemli bir rol oynayan anayasa

16 Varşova Paktı'nın çözülüşü ve daha uzun vadede Sovyetik sistemin çöküşünün bir anlamda belirleyicisi Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya arasında tesis edilen siyasal işbirliği olmuştur. Macaristan'ın Visegrad şehrinde, Şubat 1991'de gerçekleştirilen üst düzey ilk toplantıyı, aynı yılın Ekimi'nde Polonya'nın Krakow şehrinde gerçekleştirilen ve bir işbirliği antlaşmasıyla sonuçlandırılan ikinci toplantı izlemiştir. Demokratikleşme sürecindeki en kritik adımlardan biri olan bu yakınlaşma Aralık 1992 yılında akdedilen Orta Avrupa Serbest Ticaret Antlaşmasıyla taçlandırılmıştır. (Holmes, 2000, s. 137). O dönemde bu ülkelere için kullanılan "Visegrad üçlüsü" deyişi, Çekoslovakya'nın âdeta bir "Kadife Ayrılık" ile ikiye ayrılması üzerine değişikliğe uğramış ve bu isimlendirme "Visegrad dörtlüsüne" evrilmiştir. Çekoslovakya'nın bölünüşüne ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. (Yücel, 2011, s. 660 – 663).

17 Burada kastedilen post komünist ülkeler analizi, aralarında belli farklılıklar olmakla birlikte Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Slovakya gibi daha çok Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine ilişkindir. Rusya ve Baltık ülkeleri bu çözümlemeye dâhil edilmemiştir (Uitz, 2005, s. 275-276, 286, 299-300, 302).

şikâyetinin benzer bir işlevi Türkiye içinde de yerine getirebilmesi tartışılmış ve bir parça da olsa açıklığa kavuşturulmuş olacaktır.

İncelemeye normlar hiyerarşisine uygun olarak anayasal düzenleme ile başladığımızda, 148. maddeye III., IV. ve V. olarak üç yeni fıkranın eklendiğini görmekteyiz. Madde metni[18] okunduğunda ciddî bir sıkıntı olduğu ilk anda anlaşılmaktadır. Çünkü anayasa koyucunun 148. maddeye yaptığı ekle, kurumun ayrıntılı olarak ele alındığı 6216 SK'nin ilgili maddeleri birlikte okunduğunda çok önemli çelişkilerin ve yetersizliklerin bir arada bulunduğu görülmektedir.

Anayasa koyucunun herkesin yararlanabileceği bir yargısal imkân/araç olarak öngördüğü bireysel başvurunun, kamu gücü tarafından gerçekleştirilen ihlallere yönelik olduğu düzenlenmiş olmasına rağmen kanun hükmü, yasama işlemleri, düzenleyici idarî işlemler, Anayasa Mahkemesi kararları ile anayasanın yargı denetimi dışında tuttuğu işlemler[19] hakkında bireysel başvuru yolunu kapamıştır (6216 SK md. 45/III)[20]. Dolayısıyla anayasa ve kanun hükümleri beraber okunduğunda bireysel başvuru düşünüldüğünün aksine devlet işlemlerinin tümü ya da önemli bir kısmını ilgilendirmemekte, sadece yargı işlemleri için kullanılabilecek bir kısıtlı olanak olarak öngörülmektedir.

Anayasa koyucunun "kamu gücü" ibaresini kullanmasına karşın kanun koyucunun bunun kapsamını daraltmasının yanında ayrıca anayasaya şikâyetine konu olan yargısal işlemlerin ihlal edeceği hak ve özgürlükler açısından da göz ardı edilemeyecek bir yetersizlikle karşı karşıya kalınmaktadır. Şöyle ki, anayasa koyucu her koşulda, bütün hak ve özgürlükler için bireysel başvuru yolunun kullanılabileceğini öngörmemektedir. Anayasa hükmü dikkatle okunduğunda ihlale ve dolayısıyla anayasa şikâyetine konu olacak hak ve özgürlükler bakımından ikili bir ölçütlendirme yapılmaktadır. İlki, ilgili temel hak ve özgürlüğün mutlaka 1982 Anayasası'nda güvence altına alınmış olması iken; ikincisi bu hak ve özgürlüklerin aynı zamanda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi[21] kapsamında bulunması koşuludur. Bu durumda hem anayasada hem de sözleşmede düzenlenmeyen temel hak ve özgürlükler için bu yargısal yolun işletilmesi mümkün olmayacaktır. Bu çerçevede AİHS'de yer almadığı veya Türkiye'nin taraf olmadığı 4, 7 ve 12 nolu Protokollerde[22] bulunduğu için veyahut her ikisinde de bulunmayan ve fakat anayasada düzenlenmiş[23]

18 **Görev ve yetkileri**

Madde 148.- (...)

(Ek fıkra: 7/5/2010-5982/18 md.) Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Başvuruda bulunabilmek için olağan kanun yollarının tüketilmiş olması şarttır.

(Ek fıkra: 7/5/2010-5982/18 md.) Bireysel başvuruda, kanun yolunda gözetilmesi gereken hususlarda inceleme yapılamaz.

(Ek fıkra: 7/5/2010-5982/18 md.) Bireysel başvuruya ilişkin usul ve esaslar kanunla düzenlenir.

19 Türk anayasa düzeninde öngörülen bu işlemlere yönelik olarak 2010 Anayasa değişikliğinde bazı iyileştirmeler yapılmakla birlikte bu oldukça yetersiz olup hatta anayasanın 53. maddesinde daha önce bulunmayan bir yargıya kapalı alan anayasaya eklenmiştir. Ayrıntılı okuma için bkz. (Yücel, 2012, s. 91-92).

20 Anayasa Mahkemesi kararlarının ve anayasanın yargı denetimi dışında tuttuğu işlemlerin anayasa şikâyetinin konusunu oluşturmaması, anayasal düzenin içyapısına uygun olmakla birlikte bu daraltmanın kendisi hukuk devleti bakımından ayrıca bir sorun olarak varlığını korumaktadır.

21 Anayasada sadece AİHS'den bahsedilmesine rağmen, 6216 SK'nin 45/I. maddesi hükmüyle ayrıca Türkiye'nin taraf olduğu ek protokoller kapsamındaki hak ve özgürlüklerin ihlali durumunda da bireysel başvurunun işletilebileceği düzenlenmiştir. Ek protokoller, ana sözleşmeyi ifade eden AİHS'den ayrı düşünülemese de -normatif anlamda- kanun koyucu, Anayasa'nın 148. maddesindeki, lafzî bakımdan kapalı, ifadeyi netleştiren ve böylece anayasa koyucunun iradesinin kapsamını genişleten bir düzenlemeye imza atmıştır. Ancak bu genişletmenin bireyin lehine bir yaklaşımı da içerdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

22 Genel ayrımcılık yasağı (12. Protokol), Sözleşmeden doğan yükümlülük nedeniyle kişi özgürlüğünden yoksun bırakılamama (4. Protokol/1.md), Seyahat ve yerleşme özgürlüğü (4. Protokol/2. md),Vatandaşların sınırdışı edilememesi ve ülkeye girişlerinin engellenememesi (4. Protokol/3. md), Eşler arasında eşitlik (7. Protokol/ 5. md.), Yabancıların toplu sınırdışı edilme yasağı (4. Protokol/4. md ve 7. Protokol/1. md), Cezai konularda iki dereceli yargılanma hakkı (7. Protokol/2. md), Adli hata halinde tazminat hakkı (7. Protokol/3. md), Aynı suçtan iki kere yargılanamama ve cezalandırılamama (7. Protokol/4. md.) (Göztepe, 2011, s. 36). Konu hakkında ayrıntılı bir inceleme için ayrıca bkz. (Yavuz Sabuncu ve Selin Esen Arnwine, "Türkiye İçin Anayasa Şikâyeti Modeli, Türkiye'de Bireysel Başvuru Yolu", Anayasa Yargısı, 21, 2004, s. 229 – 246).1982 Anayasası'nın 10. ila 40/III. maddelerinde düzenlenen bu haklar ve özgürlükler kümesine yönelik ihlaller gerçekleşmesi hâlinde, Türkiye'nin ilgili protokollere taraf olmaması sebebiyle anayasa şikâyeti yoluna gidilemeyecektir.

23 1982 Anayasası'nda düzenlenen ve güvence altına alınan "çalışma ve sözleşme hürriyeti ile çalışma hakkı ve ödevi" (1982 AY md. 48, 49), "çalışma şartları ve dinlenme hakkı" (1982 AY md. 50), "Sosyal güvenlik hakkı" (1982 AY md. 60,61) ile "kamu hizmetine girme hakkı" (1982 AY md. 70) için ikili ölçütlendirmenin birlikte değerlendirilmesi söz konusu olacağından anayasa şikâyeti yolunun işletilmesi yine mümkün olmayacaktır (Göztepe, 2011, s. 36).

olan bir kısım hak ve özgürlüğün ihlali durumunda anayasa şikâyeti yolu kullanılamayacaktır.

6216 SK'nin 46/II. maddesi gereğince kamu tüzel kişilerine bu olanağın tanınmayarak sadece özel hukuk tüzel kişilerine bu yolun açılmış olması da demokratik hukuk devleti açısından gözden geçirilmesi gereken bir diğer konuyu oluşturmaktadır. Dolayısıyla belli bir mesleğe üye olanların ortak gereksinimlerini karşılamak, meslekî faaliyetlerini kolaylaştırmak ve o mesleğin çıkarlarını korumak üzere yine anayasayla düzenlenen ve kamu hukuku tüzel kişiliğine sahip kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının bu yargısal korunma aracından mahrum bırakılmaları açıklanamaz bir durumu ifade etmektedir.

Bireysel başvuruya ilişkin uygulama kanununun öngördüğü "başvuru harcı" uygulaması da (6216 SK md. 47/II) hakkın takibini zorlaştıran bir düzenleme olarak kabul edilmelidir. Anayasal sistem içinde "bireysel başvuruya" konu hakların ihlali açısından son durak konumundaki Anayasa Mahkemesine bu nedenle gidilememesi, iç hukuk yolunun hiç ya da gereğince tüketilmemesi gibi bir sonuca yol açabilecektir. Zaten ilgisiz başvuruları azaltmak ya da caydırmak için alınan "ceza yaptırımı" (6216 SK. md. 51) önleminin fazlasıyla bu işlevi göreceği aşikârdır.

Sonuç

2010 Anayasa Değişikliği ile Türk hukuk sistemi içine dâhil olan anayasa şikâyeti kurumu içeriği itibarıyla somut norm denetiminden farklılaşan ve daha ileri koruma sağlayan bir mekanizmadır. Ancak anayasal düzenleme ile uygulama kanununun farklılaşan hatta anayasaya rağmen bir içerikte hazırlanmış olması, kurumun daha baştan ciddî eleştiriler almasına yol açmıştır. Keza, Türk anayasa yargısı içinde kendisine yer bulan anayasa şikâyeti kurumunun daraltılmış kapsamı, onun sistem içinde hak ve özgürlüklerin korunması bakımından düşünülen ek bir güvence olma özelliğini önemli ölçüde zayıflatmaktadır.

Avrupa uygulamasında ve Almanya özelinde, anayasa şikâyetinin demokratik sistemin daha da kökleşmesi ve kurumsallaşarak bireylerce sahiplenilmesi noktasındaki kritik bir işlevi gördüğü günümüzün siyasî gerçekliğidir. Ancak Türkiye uygulamasının benzer bir etkiyi oluşturup oluşturmayacağının belirlenmesi için içtihat istikrarının kurulmaya başlaması gerekmekle birlikte, Türk anayasa şikâyeti kurumunun içeriği, bu etkinin yaratılabilmesi bakımından ciddî bir kuşkunun doğmasına da yol açmaktadır.

Kaynakça

Arnwine, S.E. (2003). İspanya'da Bireysel Başvuru Yolu. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi,* 52(4), 249 – 271.

_____. (2011). İspanya'da Amparo Başvurusu ve Türkiye. Bülent Yücel ve İlker Gökhan Şen (Ed.), *Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkı Sempozyumu (26 Kasım 2010)*içinde (s. 99 – 115). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Baamonde, M.E.C. (2009). Amparo Başvurusu. Çev.: Bilal Canatan. *Anayasa Yargısı,*26, 101 – 110.

Beyme, K.V. (2005). Alman Anayasa Mahkemesi – Yeni Demokrasiler İçin Bir Model Mi? Çev.: Ersoy Kontacı. Ozan Ergül (Ed.) *Demokrasi ve Yargı, Democracy and Judiciary (04-06 Ocak 2005)* içinde (s. 77 – 116). Ankara: Türkiye Barolar Birliği.

Bodnar, A. (2011). Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru (Doğu Avrupa Deneyimi). İlker Gökhan Şen (Çev.). Bülent Yücel ve İlker Gökhan Şen(Ed.), *Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkı Sempozyumu (26 Kasım 2010)*içinde (s. 116 – 121). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Çağlar, B. (1986). Parlamentolar ve Anayasa Mahkemeleri, Teori ve Pratikte Anayasa Yargısının Sınırları Problemi, Sentetik Bir Deneme İçin Notlar. *Anayasa Yargısı Dergisi,*3, 137-187.

Erdoğan, M. (2005). Anayasa Mahkemeleri Önemli Midir?, Orta Avrupa'da Anayasa Yargısı ve Demokrasinin Pekişmesi.*Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,*54(3), 1 – 22.

Feyzioğlu, T. (1951). *Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazaî Murakabesi (Yabancı Memleketlerde ve Türkiye'de).*Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Görisch, C. (2005). Alman Anayasası Altında Demokrasinin Pekişmesinde Yargının Rolü. Ozan Ergül (Ed.),*Demokrasi ve Yargı, Democracy and Judiciary (04-06 Ocak 2005)* içinde (s. 184 – 198). Ankara: Türkiye Barolar Birliği.

Göztepe, E. (1998). *Anayasa Şikayeti.* Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

_____ (2011). Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkının (Anayasa Şikâyeti) 6216 Sayılı Kanun Kapsamında Değerlendirilmesi, *TBB Dergisi,* 95, 13 – 40.

Holmes, L. (2000). *Post Komünizm.*Çev.: Yavuz Alogan. İstanbul: Mavi Ada.

Kılınç, B. (2011). Federal Almanya'da Bireysel Başvuru (Anayasa Şikayeti) Yolu. Bülent Yücel ve İlker Gökhan Şen (Ed.), *Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkı Sempozyumu (26 Kasım 2010)* içinde (s. 87 – 98). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Mellinghof, R. (2009). Federal Anayasa Cumhuriyetinde Anayasa Şikayeti. Çev.: Bilal Canatan.*Anayasa Yargısı,*26, 31 – 44.

Özbudun, E. (2010). *Türk Anayasa Hukuku.* Gözden Geçirilmiş 11. Baskı. Ankara: Yetkin

Pimentel, G.D.G. (2009). Amparo Ne İçindir? Çev.: Bilal Canatan.*Anayasa Yargısı,*26, 163 – 220.

Prochazka, R. (2005). Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Slovak Cumhuriyetinde Anayasa Yargısı. Çev.: Ozan Ergül.Ozan Ergül (Ed.) *Demokrasi ve Yargı, Democracy and Judiciary (04-06 Ocak 2005)* içinde (s. 309 – 318).Ankara: Türkiye Barolar Birliği.

Sağlam, F. (2012). Anayasa Şikâyeti Anlamı, Kapsamı ve Türkiye Uygulamasında Olası Sorunlar Ece Göztepe ve Aykut Çelebi (Ed.). *Demokratik Anayasa Görüşler ve Öneriler* içinde (s. 418 - 466).İstanbul: Metis.

Sevinç, M. (1996). Amerikan Yüce Mahkemesi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 51(1-4), 397-407.

Uitz, R. (2005). Sınırlı Devlet, Anayasacılık ve Hukukun Üstünlüğü Üzerine Dersler: Anayasa Mahkemeleri ve Yüksek Mahkemeler Arasında Sıkışıp Kalmış Post – Komünist Demokrasiler. Ozan Ergül (Ed.), *Demokrasi ve Yargı, Democracy and Judiciary (04-06 Ocak 2005)*içinde (s. 272 - 309). Ankara: Türkiye Barolar Birliği.

Yücel, B. (2011). Komünizm Sonrası Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerindeki Anayasacılık Hareketleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.*60 (3), 635 – 690.

_____. (2012). 5982 Sayılı Anayasa Değişikliği Kanunu'nun 1982 Anayasası'nın "Hukuk Devleti" Anlayışına Etkisi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* 100, 83 – 96.